

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LV. ÉVF.

1923. OKTÓBER—DECEMBER

4. FÜZET.

A MAI UNITÁRIUS HITELVEK KIALAKULÁSÁNAK TÖRTÉNETE.

(Rendszeres unitárius hittan-történet.)

Pál apostolnak keresztény hitrendszere¹ legrövidebben így foglalható össze: Az ember az eredendő bűn miatt bűnössé született s csak akkor lett büntelenné, amikor Krisztusnak személyében jelképileg mindenkinek bűne keresztrefeszített s Krisztusnak emberi testében minden testnek gyarló bűnössége eltöröltetett. Ebben a hitrendszerben három alapvető fogalom van: az eredendő bűn, Krisztusnak kettős természete és a szent lélek.

I, Az eredendő bűn és a szabadakarat tana.

Az eredendő bűnről Pál a Rom. 3, 15-ben csak annyit mond, hogy „egy ember által jött e világra a bűn és a bűn által a halál”. Vagyis: az első emberpárnak a bűnbeesése fosztotta meg az emberiséget az örök élettől s hozta reá és ivadékaira a halált. A legelső emberi bűnnek egyeb következményéről Pál írataiban nincs említés téve. Ágoston hippói püspök („Szent Ágoston”) volt az első, ki egészen új értelmet magyarázott Pálnak fefogásába. Szerinte Ádámban az egész emberiség bűnhődött és bűnhődik mind máig. E bűnnek nemcsak halál lett a következménye, hanem az is, hogy az emberi akaratnak azelőtti jórahajlandóságát a bűnbeesés után a rosszra való hajlandóság váltotta fel, vagyis az emberi szabadakarat Ádámnak bűnbeesése folytán megszűnt.

Az emberi nemnek mind máig meglévő bűnrehajló természete Ágoston szerint az eredendő — az emberi akartól független — bűnös természetben találja magyarázatát. Luther nemcsak teljes egészében elfogadta Ágostonnak ez okoskodását, hanem azt, aki ellene szólni mert, pogánynak és eretneknek nevezte el. Így lett az eredendő bűn és az ahhoz kapcsolt következmény a lutheri hitnek egyik alapvető fogalmává. Kálvin s — utóbb a református egyház — szintén elfogadta az eredendő bűn elméletét s megtoldva azt a praedestinatio tanával, hitének egyik symbolumává tette.

Másként értelmezte Pálnak felfogását Pelagius. Szerinte sem a jó, sem a rossz nem születik az emberrel, hanem sor-

¹ Jelen tanulmányt Pál apostol hitrendszerének ismertetése vezeti be. Azonban helyszüke miatt e bevezetésnek közlését más alkalomra kellett elhalasztanunk.

sunk tesz jóvá vagy rosszá (peccatum non nobiscum oritur, sed agitur). Következésképp Ádám bűnének semmiféle következménye nem volt az emberiségre nézve. A halál nem tekinthető büntetésnek, mert az minden létezésnek szükségszerű és elkerülhetetlen vége. Az emberiség tehát eredeti szabadakaratát nem veszítette el s ma is, mint minden időben, mindenkinek szabad akaratától függ olyan életet élni, amely üdvözít vagy pedig elkárhoztat. Serveto ugyan szintén elfogadta az eredendő bűn elméletét, mondván, hogy az első ember bűne miatt keletkezett az a vihar, amely a tökéletességet gyarlósággá változtatta (propter peccatum est orta venti tempestas). Sőt Dávid Ferenc és kortársai is mind hittek az eredendő bűnben.¹ Azonban Socinus Faustus ismét visszatért Pelagius felfogásához, állítván, hogy Ádámnak bűne nemcsak hogy ivadékait nem tudta megrontani, de még magát Ádámot sem juttatta kárhözatra.² A bűnre való hajlandóság, miként a jóra való készség velünk születik. Lelkünk Istentől belénkhelyezett alapjelménél fogva szabadon követheti hajlandóságait.³ Epen ezért az elkárkozás nem is más valaki (pl. Ádám) rossz cselekedetének reánk kiható bűnhődése, hanem saját bűneink hosszú sorozatának természetés végeredménye.⁴

Am, Socinus Faustusnak Pelagius-hoz visszatérő felfogása egyelőre csak a lengyel unitáriusok között talált helyeslésre. Az erdélyi magyar unitáriusok továbbra is megmaradtak az eredendő bűn elméleténél⁵, s csak Szentábrahámi L. Mihály idejében szakítottak azzal, visszatérvén Pelagius és Socinus Faustus felfogásához. A szakítást tulajdonképpen Almási G. Mihály püspök készítette elő 1702-ben szerző megjelölése nélkül („auctore anonymo“) Kolozsváron kiadott *Tractatus aliquot succincti* c. kis könyvével, mely a régi unitárius irodalomnak méltatlanul elfeledett alkotása s amelyben de generatione Christi, de libero arbitrio és de justificatione címeken részletesen vizsgálat alá véve a keresztény hitnek legfőbb állításait kimu-

¹ Ennek részletes igazolását lásd dr. Borbély István: A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. (Kolozsvár, 1914. 34. köv. 1.)

² Unum illud peccatum per se non modo non universos posteros, sed ne ipsum quidem Adamum corrumpendi vim habere potuit.

³ *Praelectiones theologicae* (a Bibl. Frat. Polon. I. köt. 541. lapján): „Est quidem in hominibus nullo prorsus excepto ad peccandum, ut sic loquar, possibilitas, quia nimirum Deus voluntatem liberam et ad bonum et ad malum dedidit. Sed de mala illa cupiditate et ad peccandum pronitate licet in plerisque sit, non tamen affirmare possumus, eam in omnibus prorsus esse.“

⁴ *Prael. theol.* (i. h.) „Caeterum cupiditas ista mala quae cum plerisque hominibus nasci dici potest, non ex peccato illo primi parentis manat, sed ex eo, quod humanum genus frequentibus peccatorum actibus habitum peccandi contraxit et seipsum corruptit, quae corruptio per propagationem in posteros transfunditur.“

⁵ A Kolozsváron 1701-ben megjelent *Apologia Fratrum Unitariorum* még így írt: „A mi szüleink Istennek porontsolattyát az ördögnek családsága miatt által hágván, vétkeztenek és azzal magokat és minden maradék-jokat halálba kergették.“

tatta, hogy Krisztus nem Istennek lényegéből való (Christus non ex essentia patris sit genitus), valamint hogy a szabadakarat az embernek jóra is, rosszra is egyformán hajló természetét üdvözíteni vagy elkárhoztatni képes, minthogy üdvösségünk vagy elkárkozásunk saját cselekedeteinktől függ. (Ugyanis arra a kérdésre: an bona opera sint justificationis et salutis nostrae causa? — 11 oldalra terjedő részletes felelet következik, melyet a következő mondat vezet be: affirmatur; scriptura enim apertissime id testatur infinitis omnino locis.) Almásinak e Tractatusa tulajdonképen Petrichevich Horváth Ferencnek egy évvel azelőtt, 1701-ben megjelent *Apologia Fratrum Unitariorum* c. hitvédő munkáját akarta kiegészíteni. E két munka között tényleg meg is van az a viszony, hogy Almási szakszerűbben, szabatosabban és egy határozott lépéssel nyiltabban mondta el azt, amit Petrichevich Horváth Ferenc bőbeszédűségével gyakran a homályosságig szavakba burkolt. Nem e sorok feladata kimutatni, hogy e két munkára milyen hatással voltak a holland remonstráns iratok, tudvalevő lévén, hogy a remonstránsokkal való érintkezés épen ekkor volt a legbensőségesebb. Ugy szintén arra sem térhetünk itt ki, hogy az erdélyi unitárius theologiai gondolkodás megváltoztatására épen ebben az időben minő átalakító hatással volt Descartes filozófiája. Maga Almási G. Mihály 1680—82-ig tanult Hollandiában; 1682—90-ig Kolozsvári Dimény Pál követte őt oda; 1684-ben Régeni Mihály és Linceg Ferenc, 1687-ben Osváth János és Héviz Mihály, 1692-ben Szaniszló István és Kolosi Márton, 1698-ban várfalvi Pálfi Zsigmond, 1701-ben Szentmihályfalvi Dávid mentek a hollandiai remonstráns egyetemre, Lugduni Batavorumba (Leyden-be). Pálfi Zsigmondnak a kolozsvári unitárius kollegiumban fennmaradt és tenyérnyi vaskos kötetekre menő jegyzeteiből tudjuk, hogy a remonstránsokat ez időben Descartes bölcselete foglalkoztatta legjobban. Kétségtelen, hogy a sok akadémita magával hozta Descartes szellemét s itthon annak a hit dolgaiban is érvényt igyekezett szerezni. E hatásnak részletes vizsgálata azonban e helyen igen eltérítene tanulmányunk eredeti céljától. Annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy az akkori erdélyi események, a Thököly és II. Rákóczi Ferenc nevéhez fűződő kuruc háborúk s a rájuk következő szomorú közállapotok idején nagyobb lendületű szellemi mozgalom Erdélyben még az egyházak kebelében sem fejlődhetett ki. Ezért nem tudott sem Almásinak, sem Petrichevich Horváth Ferencnek említett munkája nagyobb hatást kiváltani. S ezért maradt végeredményében Szentábrahámie az érdem, hogy a magyar unitárius hiffellogásból kiküszöbölte az eredendő bűn elméletét s ezzel a teológiánkat egészen új alapra helyezte. Szentábrahámának e korszakos jelentőségű munkájára kétségtelen hatással volt a remonstránsoknak semipelagiánus nézete e kérdésről, mire, különösen pedig Szentábrahámának Limborchhoz való

viszonyára kitérni — itt, sajnos — nincs elegendő terünk. Ez a Pelagius-Socinus Faustus-Szentábrahám-féle felfogás később erős bizonyítékot nyert Kantnak erkölcstanában. Socinus Faustusnak és Kantnak e téren való kapcsolatára legelőször (1791-ben!) Flatt J. F. német theológus mutatott rá „Bemerkungen über Socins Philosophie und Theologie nach ihrem Verhältniss zur praktischen Vernunft betrachtet“ c. értekezésében¹. Utóbb Baur Ferdinand szólott több ízben hozzá².

Szentábrahám óta az eredendő bűnről való Ágoston-féle elmélet kimaradt az unitárius hittanból. Márkos György 1808 körül készült „Hittanában“ már így irt: „Minthogy a szent Írás nem állítja és a józan okosság is meg nem foghatja az eredendő bűn létét, úgy azt sem, hogy az Isten az Adám bűnét tulajdonítaná az ő maradékainak is, tehát jobb lett volna eleitől fogva s jobb volna ma is arról hallgatni.“³

27 Ime így vált Pál apostol theológiájának egyik alapvető tétele a római katolikusoknál, a lutheránusoknál és reformátusoknál az eredendő bűnről való mérv dogmává, — az unitáriusoknál pedig épen ellenkezőleg, az emberi szabadakarat magyarázatának alapjává. Az eképen kialakult két ellentétes felfogás ugyan tovább is fennállott, de a Kant erkölcstani felfogását magáévá tevő s ez alapon gondolkozó Lipsius és különösen Ritschl hatására mintha kezdett volna mind általánosabbá válni az eredendő bűn elleni nézet. Kant kriticismusával szemben sem Schleiermacher, sem követői nem tudták Ágoston elméletét eléggé védeni. Ekkor azonban az ősi bűn elméletének Darwinban új védelmezője támadt. Kenessey Béla Darwinnak szerepét e kérdésben így határozta meg: „A kálvinismus praedestinációja mellett maga a természettudomány nyújtja a leghatalmasabb argumentumokat. Az eredendő bűn és elválasztás dogmájának alapeszméjét maga a darwinizmus igazolja a legerőteljesebben. Avagy a *Fajok eredete* nem épen az átöröklés és a kiválasztás két nagy tapasztalati tényéből construálja-e meg a maga egész nagy rendszerét? És mi egyéb van az eredendő bűn és az elválasztás tanában theologiailag kifejezve, mint az átöröklés és a kiválasztás?“⁴ Lehetetlen félreismernünk a darwinizmusnak erős argumentumait az eredendő bűn elmélete mellett. Már Brassai Sámuel felhívta azokra a figyelmet,⁵ utóbb magyarul és uni-

¹ Beiträge zur christlichen Dogma und Moral und zur Geschichte derselben. Tübingen, 1791. 117 s. köv. lapokon.

² Többek között Die christliche Lehre von der Versöhnung (Tübingen, 1838) c. művének 412 s. köv. lapjain.

³ 426. számú kézirat a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában 177. lapon.

⁴ Protestáns Szemle 1891. III. évf. IV. füzet 613 lap.

⁵ Brassainak idevonatkozó tanulmányait dr. Gál Kelemen ismertette „Brassai, mint philosophus“ c. könyvének B. fejezetében, hol az eredeti tanulmányok pontos felsorolása is megtalálható.

tárius részről Péterfi Dénes próbálta megcáfolni azokat.¹ Nyilvánvaló azonban, hogy Darwint akár logikai, akár theologiai alapon cáfolni — — meddő vállalkozás. Ha a természet élete igazolja, akkor az ellen nem használ semmiféle speculatív érvelés. Drummond Henrik skót presbiteriánus theologus és természettudós (ki nem tévesztendő össze Drummond Jakab angol unitárius theologussal) *Természeti törvény a szellemi világban* c. művében meg is kísérelte Darwinnak természettudományi tételeit alkalmazni a hit dolgainak magyarázatára. E műve — épen a darwinizmussal való kapcsolata következtében — csakhamar világhírré tett szert. Magyarul is két kiadása jelent meg a Magyar Prot. Irod. Társaság tudományos könyveinek sorozatában. Nagy hatását a magyar olvasók között nem tudta ellensúlyozni Armstrong A. Richardnak tanulmánya a vallás eredeti alapjáról, melyet 1898-ban Péterfi Dénes fordított le és tett közé *Isten és lélek* címen. A természettudományi felfogással szemben csak hasonlóképen természeti tényekkel bizonyító okfejtés tudhat a siker reményével argumentálni. Ilyenekben sem volt hiány. Méhely Lajos *A darwinismus mai állása s Megdőlt-e a származástan?* c. tanulmányában² részletesen ismertetvén a természettudomány mai felfogását Darwin elméletéről, megállapítja, hogy a tiszta darwinizmus (vagyis a természetes kiválogatódás elmélete) egy magában nem tudja megmagyarázni a fajok létrejöttét és átforgalmódását, miért is a szaktudomány megfelelőbbnek látszó magyarázatokhoz kénytelen folyamodni. Anélkül, hogy mi itt a darwinizmus bírálatába bocsátkoznánk, annyit mégis megállapíthatunk, hogy a benne foglalt természettudományos magyarázat nem bizonyult csalhatatlannak. Ennélfogva semmi okunk sincs Darwin és a hozzácsatlakozó természettudósok és theologusok kedvéért eltérni a történetileg kialakult unitárius felfogástól, csupán bizonyos — nem lényegbe vágó! — módosításokat kell azon tennünk. Hogy ennek elvégzése után minő az unitárius felfogás a szóban levő kérdésekről, azt e sorok írója kísérelte meg összefoglalni „*Az unitárius életfelfogás új irányai természettudományi megvilágításban*” c. tanulmányában, mely 1920-ban jelent meg Kolozsváron.

¹ Következő dolgozataiban: „Darwinismus és a vallás“ (Ker. Magvető XVIII. köt. 251. lap). „Célirányos Darwinismus és Isten eszméje“ (Ker. Magvető XVIII. köt. 273 l.). „Célirányos Darwinismus és az egyházak“. (Ker. Magvető XIX. köt. 73 l.). „Darwinismus és erkölcs“. (Ker. Magvető XX. köt. 267 l.)

² Az előbbi tanulmány megjelent a Természettudományi Közöny 1910 évi folyamának 499. füzetében, az utóbbi a Pótfüzetek a Természettudományi Közönyhöz c. évnegyedes folyóirat 1922 évi folyamának 1—2. pótfüzetében. Az e tanulmányokban megtalálható gazdag bibliográfiát csak egy mű felemelítésével toldjuk meg: Die Abstammungslehre. Zwölf gemeinverständliche Vorträge über die Deszendenztheorie im Licht der neueren Forschung. Jena, 1911.

II. A Krisztusról való unitárius hitelvek története.

Pál apostol theológiájának másik alapfogalma Krisztus kettős természetéről szól. Eszerint a lényeg Krisztusban isteni; ami benne emberi, az pusztán alkalmi forma volt, amire csak azért volt szükség, hogy a bűn s annak hordozója, a test, jelképileg keresztrefeszíthetessék és ezáltal eltörülthetessék. Pálnak e gondolatát az athanasiusi hitforma így foglalta hittételbe: „Az Atyának és a Fiúnak és a Szent Léleknek egy az ő Isten-sége, egyenlő az ő dicsősége, egyformán örökkévaló felsége. Ezenképen Isten az Atya, Isten a Fiú, Isten a Szent Lélek is.” A különbség hármuk között a következő: Az Atya örök és önmagától való Isten; a Fiú is örök Isten, de egyszersmind nemzett lény; a Szent Lélek is örök Isten, de az Atyától is, a Fiútól is származott. A Szent Lélek ép oly személy, mint az Atya, vagy a Fiú. E három személy együttvéve mégsem 3 Isten, hanem csak egy; egy lényegében (állatjában), csupán formájában (személyében) három. A háromságtan ebben a formában lett az unitáriusok kivételével az összes keresztény tekezeknek symbolumává.

Gör. 7
naclion
Mint hogy a Szent Lélekről alább külön lesz szó, itt a Krisztusra vonatkozó állításokat vesszük vizsgálat alá.

Azt mondja az athanasiusi hitvallás, hogy Krisztus tökéletes Isten (perfectus deus), de egyszersmind tökéletes ember (perfectus homo ex anima rationali et humana carne subsistens). Tehát kettős természete van, amit épen úgy kell érteni, mint ahogyan a másik állítást értelmezik, t. i. hogy Isten ugyan csak egy van, de ebben az egységben mégis háromság rejlik. Krisztus kettős természete Athanasius szerint úgy jött létre, hogy a logos magára öltötte az emberi külalakat s azt meg-elevenítette (Unus Christus, non conversioe Divinitatis in carnem, sed assumptione humanitatis in Deum). Ebből két dolog következik. Egyik az, hogy Krisztus mint logos létezett Jézus előtt is, miképen létezik Jézus után is. Jézus csak alkalmi megjelenése volt e földön Krisztusnak. A másik az, hogy a keresztény üdvösséghez nekünk nem Jézusra, hanem Jézusban Krisztusra van szükségünk. Jézus, a földi ember, a hit szempontjából önálló és különleges jelentőséggel nem bír. E felfogásból önkényt következik az is, hogy Krisztus imádandó és segítségül hívandó, — mivel Isten imádandó és segítségül hívandó. Krisztus pedig Isten volt. (Quod erat demonstrandum!)

Arius tana. A Krisztusnak tulajdonított e kettős lényeg ellen nem legelőször¹, de az elsők között legenergikusabban Arius tiltakozott, állítván, hogy „a Fiú nem egy lényegű az

¹ A legelső antitrinitariusokról lásd dr. Lobegott Lange: Geschichte und Lehrbegriff der Unitarier vor der nicänischen Synode. Leipzig, 1831. Simén Domokos: A szent háromság eredetének és kifejlődésének története. Pest, 1872, 147. s köv. l.

Atyával, nem is létezett öröktől fogva". Arius abból az állításból indult ki, hogy egyedül Isten az örök lényeg, csupán az ő létezésének nem volt soha kezdete. Minden más teremtett, ennél fogva időbeli, véges lény. Mikor Isten a teremtéshez hozzá akart kezdeni, előbb megteremtette a logost, vagyis a Fiút s azután általa teremtett egyebeket. A logos, vagyis a Fiú tehát nem öröktől fogva létező, hanem teremtett lény, miért nem is isteni tökéletességű, hanem csak emberi tökéletességű. Mi a különbség az isteni és az emberi tökéletesség között? Arius szerint Isten az absolutum, ennél fogva ő a tökéletes jó, a tökéletes igaz, stb.; az embernek azonban nem az abszolút tökéletesség, hanem csak szabadakarat adatott. Minél helyesebben él az ember szabadakaratával, annál tökéletesebb. Krisztus tökéletes ember volt, mert mindig a jót, az igazat stb.-t akarta és cselekedte. Isten tudta, hogy Krisztus e földi életben tökéletes ember fog lenni, ezért nevezte el őt Fiának. Azonban nemcsak tökéletességben volt első az emberek között Krisztus, hanem a létezés idejére nézve is. Ő volt az első teremtett lény, kit Isten azért teremtett, hogy általa teremtsenek a többi lények. Szinte azt lehetne mondanunk, hogy miérettünk teremtette Isten Krisztust, mert ha a többi teremtett lényt Isten nem akarta volna megteremteni, akkor Krisztusra sem lett volna szüksége. Isten mindeneket Krisztus által teremtett. Mondhatjuk ezt úgy is, hogy közvetlenül mindeneket Krisztus teremtett s ilyen értelemben Krisztus is Isten. Tudnunk kell hozzá azonban, hogy e teremtésre Krisztust Isten indította s így ha az emberi rövidlátás Krisztust Istennek is tartja, a valóság az, hogy az igazi Isten mégsem Krisztus, hanem az Atya. Arius olyan nagy súlyt helyezett arra, hogy őt helyesen értsék meg, hogy eddigi épen nem zavaros fejtegetéseit egy háromságnak felállításával toldotta meg. Ez a háromság áll az *Istenből*, ki öröktől fogva van; az *Atyából*, aki nem más, mint ez az öröktől fogva létező Isten, ki atyai minőségében csak időhöz kötötte létezik, mert csak azóta Atya, amióta Krisztust, azaz Fiát megteremtette; s végül egyetlen *Fiából*¹. Nem nehéz kitálatni, hogy e trinitas az akkori idők tudományos igényeinek megfelelő divatos formula volt, melyet Arius mintegy szembe akart helyezni Athanasius háromságtanával.

Serveto tana. Nagyon érdekes volna Arius elméletét még részletesebben fejtegetni, de attól e helyen el kell állanunk. Ilyen részletességgel is csak azért foglalkoztunk vele, hogy rámutathassunk azon rokonságra, mi közte és Serveto christo-

¹ Ariusról lásd: Dr. Lobegott Lange: *Der Arianismus*. Stark: Versuch einer Geschichte des Arianismus: Berlin 1783. Böhringer: Athanasius und Arius. Stuttgart 1874. Baur: Vorlesungen über die christliche Dogmengeschichte. I. köt. II. rész. (Leipzig 1866) 138–162. I. Baur: Die christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Tübingen, 1841. I. köt. 343–395. I. Simén D.: A szentháromság stb. 154. s köv. lapjai. Harnack: Lehrbuch der Dogmengeschichte II. kötet. 240–321. I. (3-ik kiadás.)

logiája¹ között van. Mindkettőnél élesen különválnak Jézus — Krisztustól. Ugyanis Arius is, Serveto is arról beszél, hogy Isten Krisztus által teremtett mindeneket. Ez nyilvánvalóan azt jelenti, hogy Krisztus mint legelső teremtmény először akkor létezett, amikor az első teremtés történt. Másodszor pedig akkor, amikor a bűnei miatt már nagyon megromlott emberiséget meg kellett váltani bűneitől. Serveto jórésztben csupán csak annyi változtatást tett Arius felfogásán, hogy az első Krisztust első Ádámnak, a második Krisztust, ki a történelemben Jézus néven ismeretes, második Ádámnak nevezte el. Arius christológiájában különben a szabadakarat fogalmának felvetése a legérdekesebb. A szabadakarat elve Arius óta egyik kardinális hittétele lett az unitáriusoknak. Azzal itt szintén nem foglalkozhatunk, hogy minő viszony volt Arius és pl. Origenes között, kitől a szabadakaratra vonatkozó elméletének némely megokolását átvette. Elég erre a tényre itt utalnunk.

Dávid Ferenc 1571-ig Serveto christológiáját fogadta el s Krisztus kettős lényegét oly meggyőződéssel hirdette, hogy 1569-ben ezt írta: „Valaki a Krisztust igaz Istennek nem vallja lenni, átkozott legyen.” 1571-ben pedig ezt tette hozzá: „A Krisztust vallom imádandónak lenni.” Tehát az első Krisztusra vonatkozólag trinitárius szellemben enyhített Arius merev tagadásán s csak a második Krisztusra (Jézusra) nem vonatkoztatta az „igaz Isten” és „imádandó” kifejezéseket. 1575. után azonban azon nagyszabású theologiai eszmecserék hatása alatt, melyek Erdélyben, főleg Kolozsváron Báthory István fejedelemségének idején (1571—75) végbe mentek², Dávid is visszatért

¹ Servetonak és Dávid Ferencnek hittanára vonatkozólag lásd e sorok írójának „A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században” c. alapvető tanulmányát (Kolozsvár, 1914).

² Rendkívül érdekes módon argumentáltak az erdélyi unitáriusok Dávid Ferencnek e fölfogása ellen. *Toroczki Máté* „Az Keresztyéni üdvességés Tudománnak, a régi és újtestamentom szerint egyben summáltatott értelme” c. Unitárius Kátéjában, — mely 1632-ben nyomattatott — erre vonatkozólag a következő érdekes magyarázat található. Előrebocsátom, hogy a zárójelben közölt rész a kátében levő kérdés: „(Mi különbség vagyon Ábrahám és az ő maradéki között?) Ábrahám hűtivel találta a fiaságot és szentségeket, de az ő maradéki születésekkel. Mint akit megnemesítnek, annak gyermeki nemeségben születetnek. (Hát az Ábrahám nemzetsége mind a szentségben született?) Mind abban mind jók s mind gonoszok. Ha a kovász (Ábrahám) szent, a tészta is (az Ábrahám nemzetsége) szent; ha az gyűkér szent, az ágak is szentek. (Elveszitheti-é ember ezt a fiaságot és szentséget?) Soha ember semmiképen el nem vesztheti, még gonoszságával is; mert ósról maradt örökség a fiakra száll mind jókra, gonoszokra. Ez az eredendő igazság, amely helyében eredendő bűnt gondoltanak a szent írás ellen. (Hát ember el nem kárhozzhatik?) Vaj igen is elkárhozzhatik, aki gonoszul él és meg nem tért. Meg kell választani a fiaságot avagy a hűtnek szentségét az életnek szentségétől. A fiaság a gonosz fiakra is száll, de nincs benne az életnek szentsége, a jámbor fiakban mindenik vagyon. Azért a fiaság és szentség senkit nem üdvezít a szent élet nélkül. Mint akit szállódba hívsz mívelni, ha az egész napot hivalkodással mulatja el, nem adsz neki napszámot, noha hivatalos volt a szállóban és megígérted a napszámot, most sokan vannak a hivatalosak, de kevesen a választottak. (Hát a fiaságnak és szentségnek mi

Arius felfogásához Krisztus emberségét illetőleg, ami természet-szerűleg vonta maga után, hogy ettől az időtől kezdve tagadta Krisztus imádásának kötelező és megengedhető voltát is. 1579-ben, vagyis életének végén, tehát Dávid Ferenc Krisztusnak kettős lényegéről már nem akart tudni semmit. Abban is eltért Dávid előbbeni álláspontjától s egyuttal Pál apostol theologiai felfogásától, hogy az üdvösséget nem a megvallott hit-től, hanem a jó cselekedetektől tette függővé¹. E pontban a szabadakarat mellett foglalt állást.

A Dávid Ferenc helyére választott új püspök, Hunyadi Demeter, visszatért Dávidnak Krisztus kettős természetéről vallott 1571-iki felfogásához, aláírván a Blandrata által szerkesztett² Confessiót, mely szerint „hisszük és valljuk, hogy az Atya Isten az idő teljességében Krisztus által teremtett és alkotott mindent; hisszük, hogy ezt a Jézus Krisztust tisztelni, imádni és segítségül hívni kötelességünk“. Az 1638-iki dési complanatio kötelezőleg írta elő e hitet az unitáriusokra: „Amiképen Dávid Ferenc condemnálása után Demetrius Hunyadi püspöknek idejében az unitária religion levő ministerek ezen megegyeztének, hogy az Úr Jézus Krisztusnak az Atya Istentől adatott istenségét vallani, igaz Istennek hirdetni kell és imádni és segítségül hívni, segítséget tőle kérni, — ez ellen pedig senki se tiltkon, se nyilván ne tanítson, se ne szóljon, sőt eszerint tanítson, prédikáljon és énekeljen. A Jézus Krisztust pedig isteni tisztelettel imádják és directe segítségül hívják úgy, mint kinek hatalma vagyon idvezíteni és el is kárhoztatni az embereket.“³ Tüzetes összehasonlítás azt mutatja, hogy ez a hittétel egészen megegyezett azon végzéssel, melyet e tárgyban már az 1567. február 17-iki tordai zsinat Dávid és Blandrata javaslatára elfogadott.⁴

haszna vagyon?) A jó cselekedet nem üdvözít senkit, hanem csak azokat, akik a fiaságban és szentségben vannak. Azért ha ki a cselekedetnek igazságával üdvösséget akar nyerni, szüksége, hogy a fiaságnak szövetségében legyen; ha abban nincsen, hit által beálljon, pogányból keresztény legyen, mint Cornelius. Mert a hivatlan vendégnek nincsen a menyegzőben helye. Nem ad hópénzt a fejedelem, akit a fizetett népe közé bé nem írt. Így a pogánynak nem ad életet a törvény, míg a kereszténységbe hit által be nem áll; nem tartozol annak fizetni, aki hivatlan szállódba ment, ha ugyan eleget munkálkodott is, mert nem az akaróé, sem a futóé, hanem a könyörülő Istené. Az Isten pedig az ő szüléjében a fiakat tötte napszámosokká is, hogy övék legyen mind a kétféle haszon, mind a szálló s mind a napszám. A hit kívül valóknak pedig ebben semmi részek ne legyen. Ez haszna a fiaságnak.“

¹ *Borbély*: A magyar unitárius egyház hitelvei stb. 83. l.

² Az 1579-iki Hunyadi Demeter-féle Confessio szövegét l. *Jakab Elek*: Dávid Ferenc Emléke. II. köt. 22—23. l. Az, hogy Blandrata szerkesztette a confessiót, a tényállás historicumától eltekintve kiténik abból, hogy lényeg szerint egyezik Blandrata azon confessiójával, melyet legelőször 1561. dec. 10-én terjesztett elő a krakkói zsinaton (közölve *Borbély*: i m. 75. l.) s amelyet a Dávid Ferencsel készített könyveiben több helyen más szavakkal ugyan, de azonos értelemmel ismételt meg. Viszont különbözik Socinus Faustus felfogásától, mint erről mindjárt szó lesz.

³ *Keresztény Magvető* IX. köt. 157—8. l.

⁴ E tordai végzések keletkezésének históriája s teljes szövege (— a magyar unitárius hitvallás legelső confessiója —) közölve *Borbély*: A magyar unitárius egyház hitelvei stb. 12. s köv. l.

Úgy látszott, hogy ezzel az erdélyi unitárusok christológiája véglegesen megállapított. Csakugyan mintegy kétszáz évig ez maradt az unitárius hittan Krisztusnak kettős lényegéről. Szentábrahámi L. Mihály ugyan megkísérelte némileg letempíteni élet e dogmának. A *Summa universae theologiae Christianae secundum Unitarios* christológiájának negyedik tételében ezt írta: „az ember Jézus Krisztus, az Isten fia, igazi Isten“, utána azonban hosszasan magyarázta, hogy az „Isten“ szó alanyi értelemben itt csupán az Atyára vonatkoztatható, Krisztusra nem. Az ötödik tételben meg ezeket írta: „Az ember Jézus Krisztust, ki Istennek fia és mindeneknek ura, isteni tisztelettel kell tisztelni“. Itt is azonban megjegyezte, hogy „különség van a kétféle tisztelet között, mert Istent úgy tiszteljük, mint akitől és akiből, az Úr Krisztust pedig, mint aki által lettek mindenek“. Jól észrevehető ez enyhítő megjegyzésekből, hogy Krisztus kettős lényegének tanát Szentábrahámi csupán Serveto, illetőleg Hunyadi Demeter és Beke Dániel értelmezésében fogadta el, tehát úgy, hogy Krisztus fölött áll az örök és legfőbb lényeg, Isten, — nem pedig úgy, hogy Krisztusnak lényege egyenlő az Atya lényegével. Egyenlő legfőbb két lényegét Szentábrahámi nem fogadott el.¹

Az 1782-ben kinyomatott hivatalos *Confessio fidei Christianae secundum unitarios*, melyet 1845-ben A keresztényi hitről való vallástétel az unitáriusoknak értelme szerint címmel magyar fordításban is kinyomattak s amely az erdélyi unitárius hitnek egyik symbolikus irata volt, majdnem szószerint ismétli meg a fentieket. Tehát pl. „Jézus Krisztusban az Istenségnek teljessége lakozik, . . . őt isteni tisztelettel imádjuk, segítségre hívjuk és Ő-tőle, mint élőknek és holtaknak birájától az örök életet várjuk“, stb.

Az 1854-ben kiadott „Katechesis, azaz keresztényen (l) valásra való tanítás, mely az Erdélyben levő Unitárius Eklézsiák és Iskolák szükségére az Egyházi Főtanács által most újonnan kibocsáttatott“ — tehát symbolikus erejű irat, — arra a kérdésre, hogy „Hát a Krisztust nem vallod-e Istennek?“ ezt válaszolja: „Igenis vallom, mert a szent írás, mind isteni szeretetet, mind isteni hatalmat, bölcsességet, méltóságot és cselekedeteket tulajdonít nékie“. Azon kérdésre: „Micsoda különbség legyen hát az Atyának és a Krisztusnak Istensége között?“, egészen Szentábrahámi felfogása szerint ez a felelet olvasható: „Ilyen, hogy az Atya magától való oly Isten, aki soha senkitől semmit nem vett, hanem ő ad mindeneket, ő magában él és mindenek ő tőle, ő általa és ő érette, azaz ő dicsőségére vannak. A Krisztus pedig olyan Isten, aki mindeneket az Atyától

¹ Lásd még *Confessio fidei*, quam Consistorium Unitariorum singulis Unitariis praescripsit inter 1692 et 1724 c. hitvallást, melyet Almási Mihály püspök és Szentábrahámi Mihály consistor irtak alá s melynek bevezetésében ez van: „ . . . amelyhez kiki magát tartsa, ha igaz Unitárius lenni akar“. (Közölve Keresztény Magvető X, köt. 258–60 lap.)

vett, úgymint aki által él és aki adott neki minden hatalmat, bölcsességet, méltóságot és minden hatalmas cselekedetre való erőt és tette őtet oly Urrá, ki által mindenek“.

Az 1860-as évek elején az erdélyi unitárius hittannak christologiája váratlanul rendkívül nagy változáson ment át. E nagy változást tüzetesen meg kell vizsgálnunk, mert oly mélyreható hatású volt, hogy ez időtől kezdve unitárius lenni Erdélyben mást jelentett, mint nem sokkal azelőtt, mondjuk pl. 1854-ben is. Ugyanis ekkor kezdődött meg az amerikai és angol unitárius hitnek hatása az erdélyi unitárius hitre. E hatásnak történetét még nem vizsgálta meg senki s így az alábbi sorok először derítenek világosságot hitünk múltjának erre a nagyon érdekes fejzetére.¹

A lengyel unitárius christologia kialakulása és hatása.

Kezdjük a históriát a legelején. Az az antitrinitarizmus, melyből később az unitárius hit kifejlődött, középkori erőteljes megnyilatkozása után Itália felső részében lokalizálódott,² hova az ariánizmust a gótok és longobardok vitték be. Hogy itt miként maradhatott fenn évszázadokon keresztül egészen a Servetóval kezdődő antitrinitárius mozgalmakig, nem tudjuk. A XVI. század első évtizedeiben azonban már határozott formában áll előttünk

¹ *Jakab* Eleknek vonatkozó tanulmánya („Emlékirat a budapesti unitárius templom felszentelési ünnepélyére 1890. okt. 26.“ Budapest 1890.) a második részben „Angolország és Északamerika unitáriusaival való viszony“ címen, az összeköttetést csak 1821-től ismerteti, de itt sem terjeszkedik ki annak vizsgálására, hogy miképen kapcsolódott bele ez a külföldi hatás az itthoni hittelfogásba. A Keresztény Magvető XXV. és XXVI. kötetében megjelent tanulmánya „Magyar és angol-amerikai unitárius érintkezések e század első felében“ tulajdonképen az „Emlékirat“-nak meg bővített átdolgozása, de a történeti ismertetést szintén csak a XIX századra korlátozta.

Érdekes, hogy *Fest Sándornak* „Angol Irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig“ c. akadémiai értekezése (a nyelv és székudományok köréből XXIII. köt. 7. szám. Bpest, 1917) egy szóval sem emlékezik meg az unitárusoknak angol és amerikai összeköttetéseiről, noha „Református theologusok Angliában“ címen 8 oldalon keresztül értekezvén, az unitáriusok említése szinte kikerülhetetlen volt.

Kvacsala Jánosnak „Az angol-magyar érintkezések történetéhez“ (Századok, 1892) és *Angyal Dávidnak* „Erdély politikai érintkezése Angliával“ (Századok, 1900) c. dolgozatai csupán politikai érintkezésről szólván, tárgyunkra vonatkozólag nem nyújtanak semmi fölvilágosítást. Ugyanez mondható *Márki Sándornak* „Cromwell és Erdély c. dolgozatáról is. (Erdélyi Muz. 1901.)

Otto Fock, *Der Sozinianismus* (Kiel, 1847) c. művének I. kötete 263—275, illetőleg 286 lapjai. Azonban épen a magyar vonatkozások hiányoznak e különben alapvető fontosságú műből.

² *Benrath*: *Die Reformation in Venedig*, Halle. 1887. *Trechsel*: *Die protestantischen Antitrinitarier*. I. kötet. Heidelberg. 1839.

Gaston Bonet-Maury: *Early sources of english Unitarian Christianity*, London 1884, mely munkának I—VI. fejezete (1—161. lap) szól e tárgyról. Rendkívül tanulságos e tárgyról *Trechsel*: *Die protestantischen Antitrinitarier* (Heidelberg, 1844) c. műve II. kötetének I. számú melléklete e címen: *Historisch kritische Beleuchtung der sogenannten Collegia Vicentina*.

az olasz antitrinitarizmus,¹ melyet a jezsuita üldözés előbb Svájcba (Graubündenbe), majd Lengyelországba szórt szét.²

Lengyelországban a kálvinistákkal való nyilvános szakítás után az első unitárius hitvallás 1574-ben Krakkóban jelent meg lengyel és latin nyelven.³

¹ *Trechsel*: Die protestantischen Antitrinitarier II. köt. Heidelberg 1844. H. *Tollin*: Das Lehrsystem M. Servets. 3 kötet. Gütersloch 1876—8.

² *Krasinski* Valerian: Geschichte der Reformation in Polen. Leipzig 1841. *Luckfiel*: Der Socinianismus und seine Entwicklung in Grosspolen. (Zeitschrift der historischen Gesellschaft f. d. Provinz Posen, VII. köt. 115. köv. I.)

³ A lengyel nyelvű hitvallás címe: *Confessio*. (Megvan a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában 1632-ki második kiadásában R. 1890. könyvtári szám alatt). A latin nyelvű hitvallás címe: *Catechesis et confessio fidei coetus per Poloniam congregati in nomine Jesu Christi, Domini nostri crucifixi et resuscitati*. E latin kátének Schomannt szokás szerzőjéül tartani.

A lengyel antitrinitarizmus tulajdonképen Lismanini Ferencnek, Sforza Bona lengyel királyné olasz ferencrendi gyóntatópapjának Krakkóba érkezésével kezdődött. Lismanini megérkezése után csakhamar titkos társaságot alapított, melynek legelőkelőbb lengyel tudósok voltak tagjai. A társaság ülésein kezdetben csak azon r. k. hittételekről vitakoztak, amelyeknek nem bibliai szöveg, hanem pápai rendelkezés volt az alapja. 1546 ban az egyik ülésen, melyet Trzecieski János lakásán tartottak, egy belga pap, Pastoris Ádám (előbbi nevén Rudolphus Martini) azt állította, hogy a háromság tana ellenkezik a legfelsőbb lénynek egységéről vallott bibliai kijelentéssel. Ennek a belga papnak fellépése döntő hatással volt a lengyel reformáció továbbfejlődésére, mert a szóban levő krakkói tudós társaság ezentúl már nem elégedett meg a r. kath. hittételeknek akadémikus bírálásával, hanem a meggyőződése szerint téves dogmák ellen nyíltan is protestálni kezdett. Lismanini ajánlatára III. Zsigmond lengyel király 1550-ben Erdélyből Krakkóba hívatta Stancarot az ottani egyetem héber nyelvi tanárául. 1551-ben rövid tartózkodásra Socinus Laelius is Krakkóba érkezett. Így kezdődött a lengyel antitrinitarizmus. További fejlődésének történetét lásd : Gr. Valerian *Krasinski*: Geschichte des Ursprungs, Fortschritts und Verfalls der reformation in Polen. Aus dem englischen Original bearbeitet von W. A. Lindau. Leipzig, 1841. Ez alapvető fontosságú műhöz különösen gazdag bibliográfiájával becses kiegészítés Karl *Völker*: Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtschreibung. Leipzig, 1910. c. műve.

Mi a lengyelországi unitárius eszmék történetét az 1570-ki sendomiri unio s az 1573-ki warsói pacta conventa után kezdjük. Sendomirban a többi protestánsok egymással unióba léptek a katolicizmus és antitrinitarizmus ellen, Warsóban pedig az állam és az egyház közötti viszonyt szabályozták. E két intézkedés következtében az unitarizmus

Ennek a hitvallásnak két kardinális tétele volt: egyik Isten egységének tana, ami egyuttal a háromság tagadását is jelentette; másik a gyermekkeresztelés ellenzése. Azonban a trinitas tagadása itt még csak annyi volt, hogy a „szent lélek nem Isten“, ellenben Krisztusra vonatkozólag a kettős lényegét a confessio elismerte, mégpedig ugyanolyan értelemben, ahogyan azt Serveto tanította. Ugyancsak Servetora volt visszavezethető a gyermekkeresztelés ellenzése is.¹

kénytelen volt eddigi rezervált magatartásával szakítva nyíltan küzdeni hitbeli és egyházi egyenjogúságáért.

Az 1570. és 1573-ki megállapodásokat lengyel és latin nyelven kinyomtatták. E ma már nagyon ritka művek megvannak a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában R. 1890. sz. alatt.

¹ Minthogy a gyermekkeresztelésről e tanulmány folyamán nem lesz több szó, helyénvalónak látszik legalább jegyzetben részletesen kitérni annak történetére.

Körülbelül Lismaninival egyidőben tért vissza külföldről Lengyelországba Gonesius Péter (nevét lengyelül Goniondzki, Goniadzki és Gonyza alakban irták), kiről az egykori Simler azt írta, hogy ami Erdélyben Dávid Ferenc, az volt a lengyelek között Gonesius, t. i. „Servetus illustratus“. Ő huzamosabb ideig tartózkodván Svájcban, részletesen megismerkedett Serveto tanaival, 1556-ban hazájába visszatérvén, a secymini zsinaton egy confessiót terjesztett elő, melyben Serveto tanításait fejtegetvén ellentmondott az athanasiusi hitformának, megtagadta a Fiúnak egyenlő voltát az Atyával s kijelentette, hogy az Isten csak egy. A zsinat e confessoról nem határozott, mert előbb Melancthon véleményét akarta hallani. Gonesius tehát kiútzott Wittenbergbe. Azonban ott egyik sem tudta meggyőzni a másikat s Gonesius úgy tért vissza, hogy előbbeni hitében megerősödvé érezte magát. 1558-ban a Brest Litowskban tartott zsinaton nemcsak megismételte előbbeni confessióját, hanem azt két kijelentéssel toldotta meg. Az egyik kijelentés a gyermekek keresztelése ellen szólott, a másik arra utalt, hogy észrevételei az elmondottakkal még nincsenek kimerítve, mert az egyházban még sok javítani való van. A zsinatnak egyik része felháborodásában Gonesiusnak rögtöni száműzetését kívánta, a másik része azonban — s ezek között volt a lengyel nemesség — pártjára kelt. E másik rész volt az erősebb. Kriszka János, egy nagyon gazdag és hatalmas főnemes Gonesiust saját birtokán Wengrow város papjává nevezte ki, más nemesek más papokat vettek pártfogásukba. Így vert az antitrinitarizmus véglegesen gyökeret a lengyelek között. Piecarski Hieronimus könyvben fejtegette tovább a háromság- és gyermekkeresztelés elleni nézeteit. Chelmicki Remig, előkelő lengyel nemes, pedig az 1559-ki pinczowi zsinaton hosszabb előterjesztésében fejtegette, hogy a szent lelket nem kell istenként imádni és segítségül hívni. Amely gondolatot a lengyelek között először idősb Statorius Péter, a pinczowi iskola rektora, épen ezen év (1559) elején kezdett volt terjeszteni. Ugyancsak 1559-ben érkezett Wittenbergből vissza Lengyelországba Schomann György is, aki Statoriusal, Lismaninival, Gonesiussal, Ochinoval és

Ez az 1574-iki confessio a lengyel antitrinitárizmust csak nagyon általános vonásokban foglalta egyetlen hitvallásba össze. A valóság az egységes külszín mögött az volt, hogy

Blandratával együtt egészen új lendületet adott a antitrinitárizmus fejlődésének. E fejlődés új fázisának kezdetét az 1561-ki pinczowi zsinatnak azon határozata jelzi, hogy a protestáns papok nem kötelesek magukat alávetni a megelőző évi pinczowi zsinat határozatának (vagyis az ott elfogadott rövid confessio azon rendelkezésének, hogy az összes papok kötelesek istenről és a háromságról nyilvános vizsgát tenni), mert rájuk a szentírásnak nem betűszerinti, hanem filozófiai értelme a kötelező.

Amíg Lengyelországban így mérkőzött a kálvinista és a Serveto irányú antitrinitárius hitelfogás, Flandriában a gyermekkeresztelésnek ellenzői könyvet szerkesztettek össze s adtak ki flamand nyelven, mely miatt — mint e könyv 1570 ki magyar kiadásának Előszavában olvassuk — „a martiromságnak szent koronájával sokan öközülük megkoronáztattak.“ E könyvnek egyetlen példánya eljutott Warsóba is Willini Sándor theologus és orvos kezéhez, aki — „minthogy, mint az Előszóban írta, műnekünk itt e helyen, ahol én lakom (Warsóviában), egy prédikátorunk sincsen, hanem olvasással kell minnen magunknak a szentírásból lelki vigasztalást vennünk“, — e könyvet németre fordította. Ez 1568-ban történt. 1569-ben Erdélyből, mégpedig Kolozsvárról Warsóban járt „tisztelendő Gyulai Farkas, ki Willininek sok vigasztaló dolgokat beszélt, t. i. miképen a mindenható Ur Isten, ami Urunk Jézus Krisztusnak szent atyja, jeles dolgokat cselekszik Erdélyben és Magyarországon az ő szent evangéliuma által annyira, hogy az ő és az ő áldott szent fiának, a megfeszültnek, tiszta esméreti nyilván prédikáltatik az egyházbeli szent léleknek tiszta értelmével egyetemben“. Annak a hírnek hallatára, hogy János Zsigmondnak szabad Erdélyében Dávid Ferenc szabadon hirdetheti az antitrinitárius hitet, Willini kéziratban levő fordítása elé ajánló levelet csatolt „a tisztelendő és istentől tanítatott Dávid Ferencnek“ s arra kérte, hogy a kéziratot meglátván és megjobbitván, nyomtassa ki, mert ez által „itt e tartományokban és egyéb országokban is az Istennek választottinál igen hasznos és gyümölcses leszen, kik a német és a magyar nyelvet tudják“. Maga nem vállalkozhatott a kinyomtatásra, mert „a könyvnyomtatók münálunk Warsóban mindnyájan babonások és gyűlölik az Urnak igazságát“. Egyuttal arra is kérte Dávid Ferencet, hogy ha valami írást adtak ki ugyanezen üdvösséges dolgokról akár német, akár deák nyelven, küldje el nekik. Dávid a kéziratot magyarra fordította s 1570-ben *Könyvecske az igaz keresztyéni keresztségről és a pápa antichristusnak majmozásáról* címen (160 oldal terjedelemben) Kolozsváron kinyomtatta.

Azt, hogy Dávid Ferenc és paptársai mikor kezdték a gyermekkeresztelés ellen agitálni, pontosan meg tudjuk határozni. Melius — e tekintetben egyik legilletékesebb tanú — az antitrinitárius nézeteknek elterjedéséről az 1567 febr. 24—26-án tartott debreceni zsinat Rövid Hitvallása elé tett előljáró beszédében a következő érdekes adatokat jegyezte fel: „Azért mi e vallástételünket szentséges fölségednek ajánlani elhatároztuk; mert Szervét, aki az Ur 1553-dik évében Genfben s

ez időben az egyes antitrinitárius csoportokat kiegyenlíthetetlen ellentétek választották el egymástól. Valamennyi csoport között legmérsékeltőbb volt, Serveto felfogását követő Iarnovianiták

Gentilis, aki az Úr 1567-ik évében Bernben megégettették, a Szabellius hittételeit fölelevenítették, amellyel a mi országunk is megfertőztetett. Midőn pedig a Szervét eretnekségének szerzői az igazság erejétől meggyőzve, megváltoztatván a maguk véleményét, helyreállott az egyezés, azt a vásárhelyi zsinatban csakhamar fölzávarták; azután nyilvános szónoklatok és vitákban, kivált a Tordára febr. 13-ára összehívott gyűlésnek rút fertőjében, ahol a valóságos háromságot, a Krisztusnak és Szentléleknek valóságos önálló, örök és Jehovai istenségét és természetét gonoszul eltagadták; a Logoszt és Szentlelket csupán az isten némi erejének és az örök Logoszt, az isten fiát, nem az Atyától öröktől fogva származott isten fiának, hanem csak attól a testi tekintetben származottnak állították, noha a gyulafehérvári egyezésben és vásárhelyi zsinatban és katekizmusban ismét szentül állították, hogy a Krisztus Logosz, istenfia, Jehova isten; a Szentlélek igaz isten, Jehova kinek az Atyával és Fiuval egyenlő saját léte van. Mi is azért látván, hogy ezek a széltől ide s tova hajtott nádszálak, fővenyen építkező férfiak, a tudomány akármely szelétől ide-oda hajtának, állhatatlanok, a nyilvános és magok között való egyetértésről megfeledkezők: tetszett a Szentléleknek és nekünk, hogy kiadjuk nyilvános vallástételünket." E nyilatkozat szerint Dávidék már az 1566 évi gyulafehérvári és marosvásárhelyi zsinat előtt ismerték Serveto tanait, hirdették is azokat, de e zsinatokon „tévedésükről“ meggyőzve elállottak azoktól. Az 1566-ban kinyomatott *Catechismus Ecclesiarum dei in natione Hungarica per Transilvaniam* e nézetváltoztatási időszaknak azon fázisában készült, amikor Dávidék újra visszatértek régi felfogásukhoz s Servetoról nem akartak tudni. Ennek legérdekesebb bizonyítéka az, hogy erre a kérdésre: Sunt ne etiam infantes baptizandi? így feleltek: omnino. Pár hónappal később azonban újra Serveto követői lettek úgy, hogy Melius szükségesnek látta 1567 febr. 24-re zsinatot hívni össze Debrecenbe „Szabelliusnak és Szervetusnak, Ariusnak, Fotinusnak, a manikheusoknak eretnekségei és Stankarusnak s az Antikrisztus szennyeit védő pszükhomakaristáknak hamis hittételei ellen.“ Érdekesnek tartom itt azt is megjegyezni, hogy e zsinathívó levélhez csatolt „Igaztételek“-ben Dávidék „a Szabellius és Szocinus eretnekségével megfertőztetett eretneknek“ vannak nevezve bizonyoságul annak, hogy Socinus Laelius is hatással volt ekkor már Dávidékra, amit különben az 1567.-ben megjelent *De falsa et vera unius dei*, etc. második részének *Voces ambiguae* c. fejezete is bizonyít, amelyet Socinus Laelius irataiból nyomtattak le. Az 1569-ben kiadott *de regno Christi liber primus, de regno Antichristi liber secundus*-nak több mint fele része szó szerinti lenyomatása Serveto *Restitutio Christianismi*-jának, miként ezt *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* c. forrástanulmányom 41—43 lapjain kimutattam. Itt a gyermekkeresztelés ellen 37 argumentum van közölve, melyeknek nagyobb része szintén szó szerinti átvétel Servetoból. A gyermekkeresztelésnek ellenzését 1566-nál korábbi időre

pártja, melynek a többször említett Gonesius volt megalapítója, utóbb pedig Farnovskí Stanislav sandeci esperes a legexponáltabb képviselője, kiról az egész csoportot is elnevezték. A farno-

nem tehetjük. Az első nyilvános vitatkozás unitárius részről e tárgyban 1568-ban a tordai zsinaton volt, miként ezt *A magyar unitárius egyház hitelvei* c. könyvem 43-ik lapjának 114-ik jegyzetében kimutattam.

Az anabaptizmus ellen az első tiltakozás 1570-ben hangzott el Erdélyben, mikor is a hírhedt „fekete ember”-nek, Szóts László nagybányai származású jobbágnak lázító fellépése miatt a nemesek egy új parasztlázadástól tartván, nemcsak a vallási ügyekben, hanem minden más dologban is tartózkodást rendeltek mindentől, ami az eddigi békés állapotokba zavart hozna be. Dávid Ferenc értesülvén a rendeknek e hangulatáról, az 1570. január 1-re Meggyesre összehívott országgyűlésből arra kérte a kolozsvári városi tanácsot, hogy intse meg (Bogáti Fazekas) Miklós papot, „hogy csendességben legyen a keresztelés felől való tanításban a synodusiglan és amire ott végeztek, maradjon ő is abban”. (*Pokoly: Az erdélyi ref. egyház története*. Bpest. 1903. I. köt. 230 lap.) Nem ismerjük 1570-ből azt a zsinatot, amely a gyermekkereszteléssel foglalkozott, pedig hogy lenni kellett ilyen zsinatnak, azt abból következtetem, hogy Dávid Ferenc ezen évben kiadta Willini Sándornak fentebb ismertetett anabaptista könyvét. E könyv a zsinati hangulat előkészítésére szolgálhatott. 1572-ben Dávid mellett Paruta Miklós és Sommer János lett a kolozsvári unitáriusok vezetője. A gyermekkeresztelestől Paruta azt vallotta, hogy arra nem az üdvösségre való tekintettel, hanem az egyház érdekében van szükség. (*Borbély: A magyar unitárius egyház hitelvei*, 53 l.). Sommer viszont azt bizonyította, hogy a kisgyermekeket megkeresztelni sem nem szükséges, sem nem helyes; legcélszerűbb az ifjúságot 12—15 éves korban megkeresztelni, mert ebben a korban legalább tudja, hogy mi és miért történik vele. Az 1572. szept. 19-én Tordán tartott zsinat azonban nem fogadta el ez okoskodást. Erre a nézetek mereven szétágaztak. Dávid Ferenc Sommer Jánossal és Bogáti Fazekas Miklóssal a gyermekkeresztelest ellen, Blandrata Parutával s a papság nagyrészével amellet foglalt állást. Sommer 1573-ban áldozatául esvén a Kolozsváron dühöngő pestisjárványnak, helyét a kolozsvári iskoláknál Palaeologus Jakab foglalta el, ki mindenben osztotta elődjének hitfelfogását.

Dávid Ferenc elítéltetése után az új püspök, Hunyadi Demeter, az 1579-ki kolozsvári egyházi consistoriumban a gyermekkeresztelest mellet döntött s (mint azt Palaeologus Jakab *Defensio Francisci Davidis in negotio de non invocando Jesu Christo in precibus* c. könyvének 277. lapján feljegyezte) a paedobaptizmus szükségességéről könyvet adott ki. Azonban úgy látszik, hogy mindennek ellenére sem keresztelestették meg a szülők a kisdedeket, mert a Radecius Bálint által 1626-ban készített *Disciplina Ecclesiastica* idevonatkozólag a következőket írta: „Baptizmus non sine multorum per totum regnum quaerelis, nec exiguo cum infirmorum scandalo, annis superioribus prope modum deleta fuerunt, reducenda esse et in ecclesiis nostris usurpanda ob ha-potissimum causas judicavimus”. (*Dr. Tóth: Az unitárius egyház rend-*

vianiták a trinitast olyan értelemben hitték, ahogyan azt Serveto kifejtette. Christológiájuknak leglényegesebb tételei Krisztus ket-

szabályai, Kolozsvár, 1922. 17. lap). Az ezen *Disciplina Ecclesiastica*-hoz 1629-ben készített végrehajtási utasítás (Közölve dr. Tóth; i. m. 30 s köv. l.) pedig a következőleg intézkedik: „Minthogy a kisdedek keresztelése még most is el van fogadva, amely egyházközségekben a szülők kívánják, ez a helyi szokás szerint, lelkiismeret furdalás nélkül, azon módon kiszolgáltatóandó; de az embereket eme szertartás céljából ki kell oktatni, miként ezt tisztelendő Radecius püspök úr a keresztelésről megírt formájában elég helyesen kifejtette. (Radeciusnak ez a munkája ma ismeretlen.) Ügyelni kell főképp arra, hogy az emberek erről a szertartásról neho gy igen sokat tartsanak, mivel a keresztény köznép e dologban nem lényegtelen tévedésben van. Épen ezért gondot kell fordítani az emberekkel annak megértetésére, hogy a kisdedek keresztelését sem Krisztus, sem az apostolok nem rendelték el és nem állapították meg, hanem az egyház hozta be, amit a botránkozás kikürülése okából túrni lehet.“ Ha jól megfigyeljük az 1626-ki nyilatkozatokat, észre vehetjük, hogy azok sem a paedobaptismust, sem az anabaptismust nem rendelik el. E nyilatkozatokban már Socinus Faustus nézete tükröződik vissza. A keresztelésről való ezen új felfogásnak alapja Socinus Faustusnak *De baptismo aquae disputatio* c. iratában van kifejtve (Bibl. Fratrum Polon. I. köt. 709—752 l.) Az itt található socinianus nézet a következő. A keresztelést Jézus nem rendelte el. Igaz ugyan, hogy az apostolok sokakat megkereszteltek; itt azonban jól megjegyzendő, hogy az apostolok mindig pogányokat kereszteltek meg, ellenben keresztény szülöktől származottakat soha. Ez természetes is, mert hiszen azt, aki már születésénél fogva keresztény, még egyszer megkeresztelni észszerűtlen. Maga Pál apostol megmondotta (1. Kor. 7, 14), hogy keresztény szülőknek gyermekei keresztények („szentek“). Minthogy pedig a keresztelés nem sakramentum, ennél fogva az csak külső jele lehet a belső megtisztulásnak s így ha már egyáltalában beszélni keli keresztelésről, csak a felnöttek kereszteléséről lehet szó, kik tudják, hogy mi és miért történik velük, azonban a gyermekkeresztelés egészen észellenes. Hogy tehát a keresztelés az egész kereszténységből elhagyassék, kívánatos (i. m. 736 l.). Mivel azonban tekintettel kell lenni az egyházak mellékszemponjtaira is, azért Socinus azt, hogy megkereszteltessék-e valaki vagy nem, egészen a szülők egyéni tetszésére kívánja bízni. Ez a tiszta socinianus nézet tehát a keresztelés jelentőségét egészen másképp ítélte meg, mint akár Dávid Ferencék, akár mondjuk Hunyadi Demeterék. Ezt az új socinianus álláspontot először az 1603-ki rakowi zsinaton tárgyalták és fogadták el. Innen került be a rakowi kátéba, utóbb Ostorodt és Völkel socinianus hittani könyveibe, végül pedig Radecius Bálint püspök közvetítésével az erdélyi unitárius *Disciplina Ecclesiastica*-ba.

Azonban ez a közvetítő socinianus nézet sem maradt sokáig érvényben. Morscovius Péter lengyel unitárius lelkész *Politia Ecclesiastica, quam vulgo Agendam vocant, sive forma regiminis exterioris ecclesiarum christianarum in Polonia libri tres* c. könyve II. részének III.

tős lényege s ebből kifolyólag a praeexistentiának, Krisztus imádásának és segítségülhívásának dogmája volt. Erdélyből

fejezetében „de manuum parvulis impositione” címen azt ajánlotta, hogy a vízzel való gyermekkeresztelés helyett az a ritus fogadtassék el, amely szerint a pap szülők házánál a névadási családi ünnep alkalmával tegye kezét a gyermek fejére s így kérje Istennek áldását a kisedre. (E ritka könyvnek kéziratí másolata megvan a kolozsvári unitárius koll. könyvtárban Kéz. 399 jegy alatt.) Egy ideig ez a szokás volt divatban. Utóbb azon viták hatása alatt, melyeket Coccejus és követői, részben pedig a holland remonstráns theologusok e tárgyban kifejtettek, a lengyel socinianusok s az erdélyi unitáriusok nézete ismét módosult. A rakowi kátének 1659-ben megjelent kiadása, melyet Schlichtingius revideált, az előbbi kiadások szövegétől eltérőleg már a felnőttek megkeresztelésének gyakorlati szükségességéről ír; a gyermekkeresztelést egyelőre ugyan nem kívánja, de ha valamely szülő óhajtaná, azt teljesítendőnek tartja. A rakowi kátének, illetőleg a lengyel unitáriusoknak ez újabb felfogása nem sokkal később Erdélyben is ismeretessé vált. Dersi Gergely István 1717 körül írt s a maga idejében igen elterjedt *Diacrisis, seu Tractus Theologico-Diacriticus quatuor Religionum in Transsylvania Receptarum* c. kéziratosa művében (melynek szövegét a Gejza József által 1764-ben készített fordításból idézzük) „A vízzel való kereszttség az unitáriusok értelme szerint” címen a következőket írta: „Jóllehet kereszteltének az apostolok a Jézusnak nevében, az első időkben úgy rendelvén vagy megengedvén azt a Krisztus, mindazonáltal nem köteleztek ők azzal akármely időben élendő keresztényeket oly szorosra a keresztstéggel való élésre, mintha szintén valakinek anélkül üdvözülnie ne lehessen. Sőt csak a keresztények közé is valaki anélkül bé ne vitéthetnék. Ugyancsak ezt a cerimoniát, mely gyakoroltatni szokott a Krisztus anyaszentegyházában, nem illik vakmerőül megvetnünk s megutálnunk, sőt inkább meg kell a kereszténynek a maga kisedét kereszteltetni, ahol a kisedeket szokás megkeresztelni. Meg kell a felserdült ifjaknak is keresztelkedniek, ahol ezeket szokták megkeresztelni t. i. azért, nehogy az erőtlének megbotránkozzanak és viszongások támadjanak. De nem illik azokat is kárhoztatni, kik meg nem keresztelkedtek vagy azért, mert nem volt alkalmatosságok vagy azért, mert alkalmatosságok nem voltak arra, hogy megkereszteltessenek vagy azért, mert nem ítélték szükségesnek a keresztstéget. Ugyanis nem a megkeresztelkedetlenség, hanem a keresztstégnak vakmerőül való megutálása teszen valakit bűnössé.” Szentábrahámi L. Mihálynak *Summa universae theologiae secundum unitarios*-a, mely 1734 előtt készült s csak a szerző halála után 1787-ben nyomattatott ki, a VIII. fejezetben egyenesen az átdolgozott rakowi kátéra való hivatkozással magyarázza a keresztstéget. Felfogásának lényege, mely szószerint egyezik a rakowi káté ismertett újabb felfogásával, az 1899-ben kiadott magyar fordítás („A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint”) 240. lapjának 10. §.-ában található meg.

A *Summának* e felfogását nemcsak a gyakorlatban, de az egyház hivatalos közfelfogásában is csakhamar kiszorította Koncz Boldizsár

Blandrata s egészen 1572-ig Dávid Ferenc állandó összekötést tartott fenn ez irányzattal. Blandrata némi után módosítással

püspök kátéjának nézete. Ugyanis Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1670-ben meghagyta Koncz Boldizsár akkori unitárius püspöknek, hogy mutassa be neki a dézsi complanatio értelmében készült unitárius kátét. (V. ö. Kanyaró F. tanulmányát a Ker. Magvető 1909. évf. 83—90 l.) Koncz igen természetesen nem térhetvén el a törvényileg előírt 1638-ki hivatalos unitárius felfogástól, ilyen értelemben írta meg kátéját. E kátének ma csak 1598-ki kiadását ismerjük, az állítólagos első kiadás elveszett. Ebben az 1698-ki kiadásban az ötvenedik kérdés és felelet a következő: „A keresztényeknek vagyon-e ceremonialis törvények? Vagyon: az Vizzel való kereszttség és az Úr Vatsorája.” Az 53-ik kérdés és felelet pedig a következő: „Mi végre kereszteltetnek meg a kised gyermekek? Annak bizonyosságára, hogy jóllehet ők nem tudván még idejek szerint különbséget tenni az jobb és balkéz között, az vizzel való kereszttségnek is végét és hasznát nem érthetik; mindazon által hisszük, hogy ők is úgy, mint keresztény atyáknak s anyáknak magzattyok, Isten kegyelméből az új frigynek igiretiben részesekek.” Ebben a Koncz-féle nagy kátében tehát a kereszttség az egyháznak törvényes ceremoniai közé állíttatott be.

E szöveg változtatás nélkül nyomtatott le e káté összes későbbi kiadásaiba, így legutóljára az 1854-ben megjelent kiadásba. A Várfalvi Kósa János által készített és 1623-ban kiadott *Catechesis*nek későbbi megrövidített kiadásai, az u. n. kiskáték a keresztelést már egészen egyenlő rangú ceremóniának tartják az úrvacsorával. Utolsó kiadása (1835), mely az eredetinek sok részét megváltoztatta, a másodikra vonatkozó kérdést változatlanul fenntartotta. Kriza Jánosnak 1845-ben kiadott kátéja (*A keresztény vallás elemei* kérdések és feleletekben az unitáriusok szerint) már nem hagy fenn a gyermekkeresztelést illetőleg semmi kétséget, ezeket írván: „Kereszttséget látva, arról kell megemlékeznem, hogy engemet is csecsemő koromban vízzel megöntöttek vagy megkereszteltek; azért kötelességem lelki tisztaságra törekedni, melyet a tiszta víz ábrázol s Istenemnek és Idvezítőmnek rendületlenül híve lenni.”

A keresztelésnek fentiekben vázolt fejlődését 1864-ben Ferencz József, akkor hittanár és a kolozsvári unitárius eklézsia rendes papja *Unitárius káté*-jában a következő megállapítással zárta le: „Az Úr Jézus Krisztus két vallásos szertartást rendelt, a kereszttséget és az úrvacsorát.” A keresztelés idejére vonatkozólag pedig így szólott: „Régen akkor kereszteltek meg az emberek, mikor meglelt kort értek s hitökről vallást tudtak tenni; most az a szokás, hogy a keresztény szülők gyermekeiket még csecsemő korban megkereszteltessék.” E megállapodás változatlanul maradt szerzőnek püspöksége alatt, mint erről kátéjának 1921-ben megjelent tizedik kiadása tanuskodik. Jelenleg tehát ez az egyház hivatalos álláspontja a keresztelés dolgában. Érdekesnek tartom itt megjegyezni, hogy az Egyházi Képviselő Tanácsnak 1923. május 12-iki gyűlésén a következő kérdés került döntés alá: szabad legyen-e confirmálni megkeresztetlen ifjakat? A Tanács 7 szavazattal 6 ellenében kimondta, hogy csak megkeresztelt ifjak confirmálhatók meg.

Erw
Channing
Kátéja

mindvégig híve maradt s abban a döntő küzdelemben, melyet 1572 után a maga objectív antitrinitárius felfogása mellett Dávid Ferencnek és kolozsvári társainak hittani álláspontjával szemben vívott, argumentumait nem egyszer e lengyel farnovianiták argumentumai közül vette. Az irányzat maga nem volt hosszú-életű, mert részben a Dávid Ferenczel és Budny Simonnal (kiről rögtön szó lesz), részben pedig a Socinus Faustusszal való nehéz viták következtében Erdélyben Hunyadi Demeter (1592), Lengyelországban Farnovski halálával (1614 körül) megszűnt. Kevés követője számban leapadván, mindkét helyen beolvadt a socinianusok csoportjába.

Dr. Borbély István.

(Folyt. köv.)

Karácsonyi ének.

Ma meghasadnak fent a mennyek
és angyal tábor hirdeti:
békeesség földön embereknek,
dicsőség mennyben Őneki,
mert im betelt a szentírás:
ma született a Messiás!

Ma fölfelé nézz földi testvér!
Feledd, hogy tested földi sár,
hogy mélybe hulltál, mélybe estél
s számodra nincs hely itt se már,
hogy gyász van itt csak, semmi más...
Ma született a Messiás!

Feledd ma mind a régi gondot;
feledd, ha bú bánt, seb gyötör;
ha szenvedésre szült a sorsod
s hiába fáradsz, küzködöl.
Az ember sorsa izzadás...
Ma született a Messiás!

Ha ostoroznak gyáva — durván,
hozzád szíjjaznak új rabot
s a száműzöttek országúján
véred cseppenként hullatod,
könnyet, vércseppet megbocsáss...
Ma született a Messiás!

Ma nyilatok meg szivek, ajkak,
némulj meg jajszó, fájdalom,
s te földi szem, te börtönablak,
ma nézz az égre szabadon
s te szív, ma mindent megbocsáss...
ma született a Messiás!*

BENCZE MIKLÓS.

* Az Unitárius Irodalmi Társaság 1923. évi pályázatán díjat nyert költemény.